

населених пунктів, що мають іншомовне походження, було з'ясовано, які ж саме племена та народи населяли територію Сумської області в минулому. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що якщо дивитись на назви, як на часточки минулого свого краю, то можна прослідкувати за міграційними процесами свого народу, що позначились на назвах сіл та міст.

Використані джерела:

1. Акічев Ш. А. Конотопщина: час, події, долі. / Ш. А. Акічев, А. І. Сахно, Г.І. Стеценко. – Київ: ВД «Фолігранд», 2005. – 232 с.
2. Гурьев А. Д. История города Кролевца / А. Д. Гурьев. - Факсимильное издание. – Сумы: ВВП «Мрия», 1992. – 44 с.
3. Леонтьева Т. Г. Географія Сумської області / Т. Г. Леонтьева, В. О. Тюленева. - Суми: Видавництво «Козацький вал», 1995 - 139 с.
4. Сумщина від давнини до сьогодення: Науковий довідник / Сумська облдержадміністрація, Держархів Сумської області. Упорядник Л. А. Покидченко, Редколегія Л. П. Сапугіна (відп. ред.) та інш. – Суми: В-во «Слобожанщина», 2000. – 384 с.

УДК 911.9 (477.51)

Армашевська Т.В.

ТОПОНІМІЧНІ КОНТЕКСТИ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті аналізуються походження, семантичне значення назв поселень, річок і форм рельєфу Чернігівської області. Встановлений зв'язок географічних назв досліджуваної території із різноманітними соціально-історичними, етнічними, природно-географічними та іншими явищами, процесами й об'єктами. Проведена класифікація топонімів відповідно до їх походження. Виявлені закономірності поширення географічних назв Чернігівської області.

Ключові слова: топоніми, ойконіми, гідроніми, ороніми.

В статье анализируется происхождение, семантическое значение названий поселений, рек и форм рельефа Черниговской области. Установлена связь географических названий исследованной территории с различными социально-историческими, этническими, физико-географическими и другими явлениями, процессами, объектами. Создана классификация топонимов соответственно их происхождению.

Ключевые слова: топонимы, ойконимы, гидронимы, оронимы.

The origin, semantic meaning of the titles of settlements, rivers and forms of relief of Chernigiv region are analysed in the article. The connection between the geographic names of the explored territory and various socio-historic, ethnic, natural-geographic and other phenomena, processes and objects is determined. The classification of the toponyms according to their origin is completed. The regularities of spreading the geographic names of Chernigiv region are revealed.

Key words: toponyms, place-names of settlements, place-names of river (hidronyms), place-names of forms of relief (oronyms).

Вступ і постановка проблеми. Топонімічна наука сьогодні відрізняється пошуками нових дослідницьких аспектів. Одним із напрямків у роботі топонімістів виявляється регіональна топоніміка. Предметом дослідження топоніміки є закономірності виникнення,

формування та розвиток як окремих географічних назв, так й топонімічних систем (топонімічний ландшафт). Під топонімічним ландшафтом розуміємо унікальне просторово-територіальне поєднання (систему) в певній місцевості назв природних і соціально-економічних об'єктів. Правильно пояснити ту чи іншу назву, розкрити її смислове значення, походження – означає отримати важливу інформацію про минуле свого краю: особливості географічного положення, природні умови та ресурси, економіку, етнічний склад населення, історичні події тощо.

Посилений інтерес до дослідження географічних назв – явище не випадкове, а продиктоване насамперед науковими та практичними міркуваннями і тим значенням, яке вони посідають у розв'язанні різних питань суспільних наук. У вивченні змісту топонімів важливе значення належить географії. Вона розглядає назву, створену людиною на основі суб'єктивних образів існуючого світу, через її об'єкт. Не варто забувати й про історичний аспект дослідження. Саме він розкриває суспільні підстави виникнення об'єктів різного історичного генезису назв. Одержати інформацію про географічну назву за межами лінгвістики не можливо. Географія надає лінгвістиці об'єктивні просторово-територіальні підстави для конструювання назви об'єкту.

Комплексне географічне дослідження топонімії на регіональному рівні, зокрема Чернігівської області, здатне значно розширити уявлення про географічний, історичний, політичний простір. Це у свою чергу є одним із завдань сталого розвитку соціальної сфери країни. Законом України «Про географічні назви» визначається, що «Встановлення географічних об'єктів, а також їх унормування, облік, реєстрація, використання та збереження має важливе значення для вирішення завдань національної безпеки, розвитку економіки, науки та освіти, державного будівництва, міжнародного співробітництва, а також у повсякденному житті громадян» [1].

Аналіз основних джерел та публікацій. Процес розвитку топонімічних досліджень в Україні має власну історію. Зокрема, широкого розвитку топонімічні дослідження набули з середини ХХ ст., хоча перші спроби осмислення накопиченого топонімічного матеріалу сягають ще античних часів. Наукових рис топоніміка набула завдяки таким видатним географам як Л. С. Берг, В. П. Семенов-Тянь-Шанський, П. А. Тутковський та інші. Серед класиків сучасної української топоніміки слід назвати К. М. Тищенко «Халіфат і Сівера: топонімічний слід в Україні» (К., 2011); «Перська сатрапія над Дніпром: топонімічні контексти» (К., 2012), С. Д. Бабишина, Ю. О. Карпенка «Гідроніми Нижнього Подністров'я» (К., 1981), Є. С. Стрижака «Назви річок Запоріжжя і Херсонщини» (К., 1967), К. К. Цілуйка, Є. М. Черняхівську, М. Т. Янко «Топонімічний словник України: Словник-довідник» (К., 1998). Заслуговують уваги праці, що останнім часом виконані Р. Р. Абкадировим, Л. Л. Василюк, Л. І. Зеленською, Н. Б. Тарановою. Також дослідженням топоніміки України займалися російські та білоруські вчені – фундатори сучасної топоніміки В. А. Жучкевич, Е. М.

Мурзаєв, В. А. Ніконов, Є. М. Поспелов та інші [2]. Дослідження топонімів Чернігівщини проводили Дем'яненко Р., Коткова Л., Курданов А., Масляк П., Морозов О., Неруш А., Шищенко П.

Виклад основного матеріалу. Топонімія будь-якої території й Чернігівської області відповідно складається історично. Це означає, що є географічні назви, які різняться як за часом виникнення, так і за мовною приналежністю. Напрацювання топонімістів засвідчують, що вивчення етимології, з'ясування мовного субстрату топонімічних об'єктів доречно розпочати з гідронімів. Назви водних об'єктів, особливо великих річок, дуже стійкі у часі. Навіть за умов масових міграцій населення чи витіснення гідроніми, як правило, не зазнавали докорінних змін. Вони лише частково деформувались, пристосовуючись до мови переселенців. По-перше, тривалість існування гідронімів у часі залежить від параметрів об'єкта назвотворчого процесу, від його ролі в житті місцевого населення. По-друге, стійкість у часі найменування річок залежить від впливу ландшафтно-географічної специфіки місцевості.

У процесі дослідження топонімії Чернігівщини встановлено, що її гідронімія – складне утворення, яке формувалося носіями різних етносів. Відповідно у назвах річок простежуються давньоіранська і слов'янська мовні основи індоєвропейської мовної сім'ї. У контексті зазначеного, назви річок Чернігівщини можна поділити на дві основні групи: етимологічно прозорі гідроніми та непрозорі (назви, що не піддаються зрозумілому поясненню).

Основними водними артеріями області є Дніпро та його ліва притока Десна. Існують різні гіпотези щодо походження назви р. Дніпро. Одні вчені вважають, що термін «Дніпро» не належить до самої річки, а стосується широкого лиману в її нижній течії. Деякі дослідники печенізьку назву Дніпра – «Барух» («Barobx»), як і санскрит Вагах, а також назву надану іраномовними племенами Baras, Bars-don та гунську назву цієї ріки Var, пропонують вважати найдавнішою назвою Дніпра, яка означала «Вепр» – дикий кабан. Цю думку підтверджують тим, що культ вепра посідав особливе місце у стародавній міфології давніх греків. Назва Борисфен (Бориспен) є переосмисленням давнього індоєвропейського гідроніма «Baras» через його іранську переробку Барз-дон – «Вепр-ріка». Саме від цієї назви утворились давньогрецькі гідроніми «Барос» (Барис), «Борис-тен», «Вепр-ріка»[3].

Щодо походження назви р. Десна (Десна, Дисна, Дистна, Дясна) існує кілька гіпотез. Академік О.О Шахматов вважав, що її назва походить від слов'янського слова «десьнь» – «правий». Він гадав, що слов'яни жили в гирлі Дунаю, звідки рухалися на північ – на Волинь і Середнє Подніпров'я. Таким чином, одна з найбільших приток Дніпра виявлялася праворуч їхнього руху і вони, мовляв, називали її Десною («Правою»). Проте, на думку українського дослідника М. Т. Янко, це є мало ймовірним. Оскільки східні слов'яни, які тут селилися, ніколи не мали (як і західні) у своїй мові слова desn – «правий» (воно відоме як діалект лише південним

слов'янам). Найбільш прийнятою він вважає гіпотезу, згідно якої гідронім «Десна» виводиться із індоєвропейського d-/de «яскраво блищати, світити», до якого згодом приєднався іранський елемент –sya-/sa, спільний для гідронімів Де-сна, Сн-ов, Перете-сна та ін. [3].

Назва р. Остер (ліва притока р. Десни) походить від «Osrovati» – «обтікати, обливати», «текуча вода, струмок, річка».

Остаточного варіанту пояснення немає для р. Трубіж (ліва притока Дніпра), що тече території Козелецького району. Існує багато тлумачень назви цієї річки. Її виводять від давньоруського «трубити», «трублю», тому, що у давнину тут під час полювання трубили у мисливські роги; або ж робили «трубіж» під час воєн на знак перемоги чи відбою, що науково не обґрунтовано і являє народну етимологію. Інші вчені вважають, що назва походить від слова «труба» – «специфічне русло ріки чи струмка»; або зі словникового кореня tr-, ter-, що від українського – терти.

У заплаві річки Десни на околиці смт. Короп Чернігівської області розташоване озеро Коропська Стариця. Прикметникова назва озера утворена за допомогою суфікса –ськ у розумінні «стариця Десни біля Коропа». На заході області знаходиться озеро Смолинська Стариця. Іменникова частина складного гідроніма – Стариця – утворена від апелятива «стариця», а прикметникова частина, можливо, від «смола» в розумінні синоніма сосни.

За характером течії вирізняють деякі річки. Так, назва р. Малотічка – правої притоки Десни в Новгород-Сіверському районі – виникла від словосполучення мала течія, у розумінні «маловодна». Хоча літописна її назва «Молочная» – від давньоруського «молочный» обумовлена мутним (молочним) кольором води. У Борзнянському районі ріка Борзна (ліва притока Доч) свою назву отримала від давньоруського «борз, борза», що означає «швидка, жвава, швидкоплинна». На території Варвинського району протікає р. Варва (ліва притока Удаю). Вважають, що в основі назви лежить термін «вар» «вода, що кипить», тобто вода, що вирує. На північному заході області (Ріпкинський район) ліва притока Сожу р.Вир означає «глибоке місце в річці; безодні, де бувають коловороти». Назви річки Озеро (права притока Остра) та оз. Тихе Сосницького району підкреслюють слабку проточність вод, широкі розливи під час повені.

Значна частина назв озер надає відомості про конфігурацію берега. Озеро Вилувате знаходиться на південному заході Чернігівської області. Саме прикметниковий суфікс – «-увате» вказує на конфігурацію берегової лінії озера; від слова вила, дослівно: «подібне до вил». А на півдні регіону – озеро Криве, назва якого утворена від прикметника «кривий». На сході області – озеро Вовчок – від «вовчик», «вовчок» – напівкругла балка чи яр. До цієї групи також належать озера Харитонів Круг, Чистий Круг Козелецького району.

Гідроніми несуть в собі задовану інформацію про рослинність, заболоченість русла, літологічні властивості ґрунту. Значну за кількістю групу формують гідроніми непрозорого значення: р. Дніпро, р. Десна, р.

Остер та інші. Дослідження гідронімів є проблематичним: безліч назв не мають розшифровки або пов'язані з різними гіпотезами. Основною причиною цього є давність виникнення гідронімів через накладання однієї мови на іншу.

Поряд з гідронімами значна варіативність найменувань існує в ойконімічних пластах Чернігівщини. Аналіз топонімічного матеріалу показує, що найчисельнішою за своїм складом є група ойконімів антропонімічного походження (пов'язані з іменами, прізвищами, прізвишками). Наприклад, с. Білики Козелецького району засноване на початку XVII ст. Штомою-Біликом – представником місцевого боярства, від прізвища якого й отримало назву. У цьому ж районі с. Бобруйки та с. Гломазди. Представниками роду Василя Бобруйка, який наприкінці XVII ст. був сотником Остерським, засноване с. Бобруйки. На початку XVII ст. родина остерських шляхтичів Гломаздів заснувала с. Гломазди. До цієї групи також відносяться: Оленівка Борзнянського району; Вікторівка, Вересоч – Куликівського; Павлівка, Олександрівка – Ріпкинського; Андріївка, Іванівка – Чернігівського; Вертіївка – Ніжинського; Наумівка – Корюківського; Мартинівка – Бахмацького районів та інші.

Раритетними є етнімічні назви поселень. Народи й племена залишили певний слід у слов'янській топонімії. На терені Чернігівської області збереглися поселення Печенюги Новгород-Сіверського, Козари Носівського, Ковчин (ковуї – степовики-кочівники) Куликівського, Количівка (ковуї) Чернігівського, Олбин (ольбери – степовики-кочівники) Козелецького районів.

Люди часто в давнину оселялися біля водних об'єктів, назви яких лягли в основу назв населених пунктів. До таких поселень віднесені: Чисті Лузі, Замглай (Ріпкинський р-н); Новий Білоус (Чернігівський р-н); Оболоння (Коропський р-н); Озеряни, Лісове Озеро (Бобровицький р-н); Щуча Гребля (Бахмацький р-н); Іржавець (Ічнянський р-н). Наприклад, назва смт. Замглай походить від однойменної річки та болотистої місцевості. В її основі – давньоруське «мгла», що означає туман, котрий завжди стояв над тутешніми болотами. У Бобровицькому районі протікає р. Вепри, на березі якої розташоване смт. Веприк, від якої й отримало назву. Від однойменного, нині майже висохлого струмка, сформувалась назва селища Ріпки (райцентр).

Характерні особливості рельєфу відображені у таких назвах: Червоні Гори, Чорногірці, Гориця (Менський р-н); Вершини (Городнянський р-н); Гірки (Новгород-Сіверський); Холми (Корюківський р-н); Крутоярівка, Гора (Прилуцький р-н); Поділ (Срібненський р-н); Глибоке, Жолобок (Талалаївський р-н). Такі ойконіми поширені більш-менш рівномірно й не виділяються значною чисельністю серед інших груп, оскільки територія Чернігівської області рівнинна.

Окрему групу ойконімів виділено за типом поселення. Оскільки Чернігівщина пережила не одну навалу ворогів, то в різних її куточках

знаходяться залишки фортець. Такі укріплення у давні часи називали городом від дієслова «городити» – Городище в Менському і Семенівському районах. На географічній карті області знаходимо: Монастирище в Ічнянському, Таборище у Ніжинському, Кошарище у Куликівському районах. Давній суфікс «- ище» означає, наприклад, що село Монастирище виникло на місці колишнього монастиря. Назва поселення «Городня» походить від слів «городити», «огорожа». Слово «город» у давньоруській мові означало «обгороджене поселення», «укріплення» (проте укріплення, так би мовити фундаментальне: хоча будівельним матеріалом було дерево, проте це були товсті стіни з вежами і бійницями, а не звичайна огорожа). У Семенівському районі поселення Кути-Перші, Кути-Другі, крім типу поселення, вказують ще на соціальний стан. Географічне значення слова «кут» – «хутір», «тип поселення, де селилася біднота».

Існує зв'язок ойконімів із природними зонами. Так, на півночі регіону рослинний світ мішаних лісів відбивається у назвах поселень Грабів, Грабівка, Сосниця, Залісся, Лісове, Верховісся тощо. Натомість у південних районах Чернігівщини ойконіми вказують на переважання тут лісостепових формацій, наприклад: Степ, Степове, Степові Хутори, Зелене, Зелений Гай, Тополі, Чистопілля та інші. Отже, топоніми фітонімічного походження дозволяють простежити зміни рослинності на карті з півночі на південь, а також вплив антропогенної діяльності. Наприклад, назва населеного пункту Лісова Поляна Бахмацького району вказує на існування тут у минулому лісів. Внаслідок антропогенної діяльності лісові масиви у цьому регіоні були знищені, лише ойконіми зберегли інформацію про тип рослинності, який був поширений. Оскільки Чернігівська область знаходиться одночасно в межах двох природних зон – мішаних лісів та лісостепу, то найбільше ойконімів, пов'язаних із лісистістю, простежується саме на півночі регіону.

Групу ойконімів зоонімічного походження формують: Лебеді, Короп'є, Соколівка, Вовчок, Косачівка (Козелецький р-н); Тур'я (Щорський р-н); Лебеді, Карасі, Костобобрів, Бобрик (Семенівський р-н); Бобрик (Ніжинський р-н). Найбільше поселень зоонімічного походження збереглося в поліській частині області.

У кожній місцевості регіону формувався той чи інший тип виробничої діяльності. На це вказують наступні географічні назви: Нові Млини (Борзнянський р-н), Жилин Млинок, Млинок (Щорський р-н), Нова Папірня (Ріпкинський р-н), Папірня (Чернігівський р-н), Садове (Куликівський, Ніжинський р-н), Олійники, Тютюнниця (Коропський р-н), Пушкарі, Дігтярівка (Новгород-Сіверський р-н); Олійники (Корюківського р-ну); Лубня («луб» – дерев'яне волокно; «лубня» – місце, де оброблювали мочало і рогожі) та Парня (у цьому селі у ХІХ ст. була майстерня по виготовленню коліс, саней з будинком-парнею, де в гарячій воді парили деревину) в Семенівському районі, а також поселення типу «буда», «гута», «рудня».

З виробництвом дьогтю, смоли, поташу пов'язані географічні назви Будище (Козелецького, Ніжинського, Куликівського р-нів), Червона Буда, Будище (Корюківський р-н), Смолин (Чернігівський р-н), Смоляж (Борзнянський р-н), Смогилівка (Ріпкинський р-н) та с.Смолянка (Куликівський р-н), які потребували розміщення поблизу лісових масивів.

Топоніми Чернігівщини вказують також і на виробництво скла. Будівництво скляних заводів – гут – розміщувалось у районах поширення піщаних відкладів. Тому ойконіми даної групи дозволяють прослідкувати не тільки розвиток виробництва скла, а й літологію відкладів. Прикладами є населені пункти Туманська Гута, Лошакова Гута – Козелецького району; Гута Ткачова, Червона Гутка, Хатинова Гута – Ріпкинського району; Гутище – Сосницького, Корюківського; Гута Студенецька – Щорського районів.

Поселення типу «Рудня» свідчить про видобуток заліза (в середньому 500-700 пудів). У різні часи таких рудень – заводів із переробки болотяних залізних руд існувало понад 100 одиниць. Такі поселення наявні в Козелецькому районі – Углова Рудня, Рудня; в Ріпкинському – Грибова Рудня, Нова Рудня; в Сосницькому – Рудня; в Городнянському – Єнькова Рудня; в Чернігівському – Лузунова Рудка, Нова Рудня, Пролетарська Рудня, Рудка Редькова. За розміщенням цих ойконімів також прослідковуються райони заболоченості –північні, західні та південно-західні території Чернігівської області.

Назви деяких населених пунктів мають своєрідне значення, без остаточного варіанту походження. Наприклад, цікаві версії щодо походження назви обласного центру Чернігів. Одні дослідники пов'язують назву з Чорним Лісом, який колись ріс на тому місці, де тепер стоїть Чернігів, що малопереконаливо; інші – з іменем легендарного сіверського князя Черного [4]. До наших часів у місті збереглася «Чорна Могила», в якій нібито поховано князя. Проте, як показали розкопки, вона з'явилася значно пізніше, ніж було засноване місто. Припускають походження назви від рослини «черниця» (варіанти – чернівка, черніга – *Vaccinium murtillus*). Існує ще одна гіпотеза, за якою вважають, що чернега означає «чорнозем», або від «чърнь» – «черный». Відносяться до цієї групи також ойконіми Виблі – Куликівський р-н; Старі Боровичі – Щорський р-н; Звеничів, Ніжин (районний центр), Неданчичі – Ріпкинський р-н. Оскільки поверхня Чернігівщини рівнинна, то й кількість оронімічних об'єктів обмежена. Варто згадати гору Шинкову та Семенкову Городнянського району. Назви даних гір – антропонімічного походження, що вказують на приналежність господарю. Історична місцевість у Чернігові на правому березі Десни носить назву «Болдині Гори». Назва походить від давньослов'янського «болд» – дуб або староукраїнського «болди» – гори. Ця пам'ятка садово-паркового мистецтва утворюється з 20-30 метрових пагорбів, що заселені з давніх часів.

Висновки. Найчисельнішу групу утворюють антропонімічні ойконіми, що пов'язані з міграційними процесами. Наступні позиції

належать фітонімічним ойконімам та ойконімам виробничого характеру. Гідронімічні пласти несуть в собі закодовану мовну інформацію про особливості місцевостей. Оронімічні ряди – малочисельна група, основною причиною чого є рівнинний характер поверхні. Топонімічні контексти Чернігівщини дозволяють прослідкувати відмінності природних особливостей, які у свою чергу впливають на виробничий процес, рід діяльності місцевих жителів. Адже кожний народ дає свої назви поселенням, місцевостям, що влучно відтворюють особливості природи, культурні, побутові, економічні та історичні умови життя людей.

Використані джерела:

1. Афанасьєв О. Є Географічне дослідження топонімічної системи України : автореф. дис. ... канд. геогр. наук / О. Є. Афанасьєва. – К., 2006. – 17 с.
2. Янко М.Т. Топонімічний словник України: Словник-довідник. / М.Т. Янко. – К.: Знання, 1998. – 432 с.
3. Закон України “ Про географічні назви” [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2604-15>
4. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К.: Українська Радянська Енциклопедія. - 1990. -1008 с.